

Тэма 1. Гаспадарчая дзейнасць людзей на тэрыторыі Беларусі ў першабытнаабшчынную эпоху (100 – 35 тыс. гадоў да н.э. – V ст. н.э.)

1. Першабытнаабшчынны лад, храналагічныя рамкі існавання першабытнаабшчыннага ладу на Беларусі.
2. Фазы першабытнага гаспадаркі (прысвойваючая, вытвараючая).
3. Сутнасць неалітычнай рэвалюцыі, яе асаблівасці на тэрыторыі Беларусі.
4. Разлажэнне першабытнаабшчыннага ладу.

“Энцыклапедыя гісторыі Беларусі” дае наступнае тлумачэнне сутнасці паняцця **“першабытнаабшчынны лад”**: гэта – грамадска-эканамічная фармацыя, якая ахоплівае перыяд ад з’яўлення першых людзей да ўзнікнення класавага грамадства. Паводле археалагічнай перыядызацыі супадае з каменным векам. Для першабытнаабшчыннага ладу характэрны паступовая біялагічная эвалюцыя чалавека, узаемабумоўленасць абшчынных, роднасных і эканамічных сувязей паміж людзьмі, калектыўная ўласнасць на сродкі вытворчасці, ураўняльнае размеркаванне сродкаў існавання. Вытворчыя адносіны, характэрныя для першабытнаабшчыннага ладу захоўваліся на Беларусі і ў бронзавым, і нават у жалезным веку.

Найбольш верагодным з’яўляецца меркаванне, што засяленне тэрыторыі Беларусі пачалося прыкладна 40 – 35 тысяч гадоў назад, у эпоху позняга палеаліту, калі ўжо сфармаваўся чалавек сучаснага фізічнага тыпу – неантрап, ці краманьёнец. Гэты чалавек ўжо ўяўляў сабою сацыяльную істоту, члена родавага і вытворчага калектыву.

На Беларусі каменны век пачаўся каля 100 тысяч гадоў назад. Пакрытэрыям эвалюцыі інтэлекта чалавека, удасканаленню прылад працы і зброі, ускладнення заняткаў чалавека і яго побыту каменны век падзяляецца на тры перыяды: старажытны к.в – палеаліт (100 – 11/10 тысячагоддзяў назад), сярэдняе к.в. – мезаліт (9 – 5 тысячагоддзі да н.э.), новае к.в – неаліт (5–3 тысячагоддзі да н.э.).

Большасць навукоўцаў лічаць, што першабытная эканоміка праходзіла ў сваім развіцці дзве асноўныя фазы: прысвойваючай і вытвараючай гаспадаркі.

Перыяд прысвойваючай гаспадаркі прыпадае на эпохі палеаліту і мезаліту. Прысвойваючая гаспадарка пераважае таксама ў перыяд ранняга неаліту. Аснову гаспадаркі ў гэты час складалі збіральніцтва, паляўнічы промысел і рыбалоўства. Характэрнай асаблівасцю палявання на буйных жывёл быў яго калектыўны характар, таму што загоннае паляванне, капанне аб’ёмістых ям-лавушак, куды мог трапіць мамант, патрабавала аб’яднання людзей у лоўчыя абшчыны. Пацяпленне клімату ў мезаліце (9 – 5 тысячагоддзі да н.э.) выклікала з’яўленне лясных масіваў з бярознікамі, хвойнікамі, шыракалістымі лясамі і адпаведныя змены жывёльнага свету. Шырока распаўсюдзіліся ласі, мядзведзі, дзікі, высакародныя алені, туры, павялічылася колькасць птушак, асабліва водаплаўных. У гэты час

прысвойваючая гаспадарка дасягае вышэйшай ступені свайго развіцця. У мезаліце адбылося поўнае засяленне чалавекам тэрыторыі Беларусі. У далінах буйных рэк з'явілася першае сталае (аўтахтоннае насельніцтва).

Каля 6 тысячагоддзяў назад (альбо, як вызначаецца у іншых крыніцах, 4 – 3 тыс. гг. да н.э.) на Беларусі пачалася эпоха неаліту (новага каменнага веку). Кропка адліку гісторыі цывілізацый і, натуральна, першай, неалітычнай, – неалітычная рэвалюцыя (гэты тэрмін уведзены ў 1925 г. Г. Чайлдам). Неалітычная рэвалюцыя ўяўляе сабой найбольш глыбокі і значны за ўсю гісторыю чалавецтва гаспадарчы ўздым, які выклікаў рэзкія перамены ва ўзаемаадносінах чалавека і прыроды.

Свае асаблівасці пачатку эпохі неаліту былі і на Беларусі. Тут вытвараючыя формы гаспадаркі на поўдні краіны сталі шырока вядомыя ў сярэдні перыяд неаліту, а можа, і раней, а на Падзвінні – у позні. Шліфаванне крэменю таксама распаўсюдзілася ў канцы эпохі. А вось гліняным посудам (керамікай) на нашай тэрыторыі пачалі карыстацца з першай паловы 4 тысячагоддзя да н.э., а на Палессі і раней – з канца папярэдняга тысячагоддзя. Такім чынам, новы каменны век на Беларусі пачынаецца з факту з'яўлення керамікі. Што датычыцца характару гаспадаркі, то ў эпоху неаліту яна захоўвала свой прысвойваючы характар. На працягу каменнага веку людзі былі аб'яднаны ў мацярынскую родавую абшчыну.

Бронзавы век – эпоха ў гісторыі чалавецтва, калі ўзнікае і актыўна пашыраецца металургія, апрацоўка і выкарыстанне бронзы. На Беларусі бронзавы век пачынаецца на мяжы 3 і 2 тысячагоддзяў да н.э. і доўжыцца да 7 ст. да н.э. становішча.

Характэрна, што прылады працы, якія выкарыстоўваліся для земляробства, як і раней вырабляліся пераважна з крэменю. Большасць навукоўцаў пагаджаецца, што пераход да вытвараючай гаспадаркі здзейсніўся на Беларусі ў век медзі і бронзы. У лясной зоне магло быць перспектыўным толькі падсечна-агнявое (ляднае) земляробства, якое патрабавала вялізнай колькасці сякер. З пераходам да вытвараючай гаспадаркі павялічылася роля мужчыны і адбываецца пераход да патрыярхальнай родавай абшчыны.

У эпоху бронзы актывізуецца абменныя працэсы. Прадметам абмену былі, найперш, вырабы з медзі. У сярэдні і позні перыяды бронзавага веку металічныя вырабы трапляюць у межы нашага краю не толькі з Каўказа і Украіны, але і з Цэнтральнай Еўропы, Скандынавіі, Ютландыі, Прыбалтыкі, цэнтральных раёнаў Расіі. Важным і даволі прэстыжным прадметам імпарту становіцца бурштын, які паступае ў асноўным з паўднёвага ўзбярэжжа Балтыйскага мора.

Жалезны век. Гэта заключны перыяд першабытнай гісторыі (з 7 – 6 стст. да н.э. па 4 – 5 стст. н.э.), які характэрызуецца з'яўленнем і шырокім распаўсюджаннем металургіі жалеза, вырабам з яе прылад працы і зброі. Важна адзначыць, што насельніцтва паўднёвай Беларусі авалодала навыкамі жалезаробчай вытворчасці амаль адначасова з многімі іншымі еўрапейскімі народамі. Жалеза здабывалася з бурага жалезняку ў невялікіх паўшарападобных печак–домніцах.

Няма падстаў сцвярджаць, што назіраецца тое, што называецца аддзяленнем жывёлагадоўлі ад земляробства таму, што: ва ўсіх плямёнаў жывёлагадоўля мела прысядзібны характар. Апрацоўка зямлі мела экстэнсіўны характар, выкарыстоўваліся пералог, ляднае і ворнае земляробства. Гэтыя сістэмы суіснавалі на працягу ўсяго першага тысячагоддзя н.э. Прысвойваючыя галіны гаспадаркі (паляванне і рыбалоўства) на працягу ўсяго жалезнага веку маюць значную ўдзельную вагу ў гаспадарцы старажытнага насельніцтва Беларусі. Аб'ектамі палявання былі многія дзікія жывёлы. Здабыча каштоўнага футра мела вялікае значэнне, таму што футра магло выкарыстоўвацца падчас абмену. Рыбалоўства захоўвала сваё значэнне толькі для асобных плямёнаў. У жалезным веку, у I ст. н.э. адбылося станаўленне бортніцтва як промыслу (бортніцтва – лясное пчалярства, заснаванае на развядзенні і ўтрыманні лясных пчол у штучных дуплах – борцях).

У грамадскім ладзе плямён Беларусі ўжо з самага пачатку жалезнага веку вызначаюцца прыкметы раскладання першабытнаабшчынных адносін. Удасканаленне прылад працы і сітэм земляробства прывяло да узнікнення лішку прадуктаў, маёмаснай няроўнасці, барацьбе за валоданне ёю. Аб раскладанні першабытнаабшчынных адносін сведчасць наступныя змены ў грамадскім ладзе тагачасных насельнікаў Беларусі:

1) пачынаецца працэс распаўсюджвання родаў на вялікія патрыярхальныя сем'і, а з пачатку I-га тысячагоддзя нашай эры – распад патрыярхальна-сямейнай абшчыны на малыя сем'і з наступным іх аб'яднаннем у другой палове I-га тысячагоддзя н.э. у тэрытарыяльныя абшчыны;

2) узнікаюць супярэчнасці паміж родамі, плямёнамі, частыя ваенныя сутыкненні паміж імі;

3) узнікае патрыярхальнае рабства ў сувязі з тым, што ўзровень гаспадарчай дзейнасці дазваляў пракарміць лішніх людзей і не забіваць палонных;

4) павышаецца роля мужчын-воінаў і правадыра племені. На апошняй стадыі першабытнаабшчыннага ладу ўзнікае лад ваеннай дэмакратыі, пры якім вярхоўнай уладай у родзе і племені становіцца сход мужчын-воінаў, які вырашаў пытанні вайны і міру, а таксама выбіраў старэйшын і правадыра племені;

5) рамяство аддзяляецца ад сельскай гаспадаркі, узнікаюць гарады (завяршэнне неалітычнай рэвалюцыі).

Тэма 2. Эканамічнае развіццё беларускіх зямель у перыяд феадалізму (лекцыя першая).

1. Асноўныя рысы і перыядызацыя феадальнага спосабу вытворчасці.
2. Станаўленне раннефеадальнай эканомікі на тэрыторыі Беларусі ў IX – першай палове XIII ст.
3. Развіццё рамяства і гандлю.

“Феадалізм (ад лац. feodum, уладанне): гэта грамадска-эканамічная фармацыя, якая прыходзіць на змену рабаўладальніцкаму, ці першабытнаабшчыннаму ладу і папярэднічае капіталізму. Асноўная эканамічная сутнасць феадалізму – прысваенне феадаламі дадатковага прадукту шляхам эксплуатацыі сялян на аснове манапольнай уласнасці на зямлю і няпоўнай уласнасці на непасрэдных вытворцаў.

Феадалізм характарызуецца наступнымі рысамі, уласцівымі гэтаму спосабу вытворчасці:

- 1) панаваннем буйной зямельнай уласнасці, якая знаходзілася ў руках класа феадалаў;
- 2) спалучэннем яе з дробнай індывідуальнай гаспадаркай непасрэдных вытворцаў – сялян, якія часта захоўвалі ў індывідуальнай уласнасці асноўныя сродкі вытворчасці, жывёлу і сядзібу;
- 3) своеасаблівым статусам сялян, якія не з’яўляліся землеўладальнікамі, а толькі карысталіся зямлёй на розных умовах аж да права спадчыннага землекарыстання;
- 4) рознымі формамі і ступенямі пазаканамічнага прымусу сялян: асабістая і пазямельная залежнасць, судовае падпарадкаванне ўладзе феадала, саслоўнае непаўнапраўе сялян;
- 5) перавагай аграрнага сектара над гандлёвым і прамысловым;
- 6) панаваннем натуральнай гаспадаркі;
- 7) нізкім станам прылад працы і тэхнікі земляробства.

Гісторыю феадалізму на Беларусі можна падзяліць на тры перыяды:

раннефеадальны: IX – першая палова XIII стст., які характарызуецца раздзяленнем сацыяльных функцый паміж абшчыннікамі, што займаліся сельскагаспадарчай і іншай вытворчай працай, і кіраўнікамі грамадства – ваенным і духоўным саслоўем. Фармуецца саслоўе землеўладальнікаў і сялянскае саслоўе землекарыстальнікаў;

развіты феадалізм: другая палова XIII– першая палова XVII стст., які характарызуецца развітымі феадальнымі адносінамі з іх складанай сістэмай супадначаленнасці і карпаратыўнасці. Правы феадалаў на зямлю дапаўняюцца правамі на асобу селяніна;

раскладанне і крызіс феадалізму – другая палова XVII – першая палова XIX стст. калі адбываецца зараджэнне капіталістычных адносін і раскладанне традыцыйных феадальных эканамічных і грамадскіх парадкаў [

Феадалізацыя сярэднявечнага грамадства была ў сваёй аснове заканамерным гістарычным працэсам узнікнення буйнога землеўладання і феадальнай залежнасці сялян. На тэрыторыі Беларусі феадалізм прыходзіць на змену першабытнаабшчыннаму ладу. Феадальныя адносіны фармуюцца паступова ў працэсе разлажэння першабытнаабшчыннага ладу. У V–VIII стст. эканоміка Беларусі з’яўлялася шматукладнай (суіснавалі розныя эканамічныя ўклады).

Эканамічны ўклад – гэта галіна гаспадаркі (эканомікі), уласцівая грамадству на пэўным этапе яго існавання. Эканамічны (гаспадарчы) уклад уяўляе сабой тып адносін паміж людзьмі, які мае ў сваёй аснове тую, ці іншую форму ўласнасці. Сукупнасць эканамічных укладаў і суадносіны паміж імі характарызуюць грамадскі лад і ступень яго развіцця.

У V–VIII стст. суіснавалі наступныя эканамічныя ўклады: першабытнаабшчынны, феадальны ўклад, рабаўладальніцкі ўклад.

У генезісе феадальных адносін на беларускіх землях вылучаюцца два этапы.

Першы, так званы “давотчынны” этап, ахоплівае IX–XI стст., характарызуецца пераважна дзяржаўнай формай маёмасці. Дзяржаўная зямельная ўласнасць падзялялася на княжацка-дзяржаўную і дзяржаўна-карпаратыўную. Асноўную частку насельніцтва складалі вольныя сяляне-абшчыннікі, т. зв. смерды. Князь здзяйсняў збор даніны з сялян метадам “палюддзя”. Адзінкай падаткаабкладання быў сялянскі двор – “дым” – вялікая патрыярхальная сям’я, альбо “саха”.

З XII ст. пачынаецца другі этап генезісу феадалізму, калі існуюць такія формы землеўладання, як княжацкае (даменіальнае), баярскае, царкоўнае.

Дамены – гэта асабістыя ўладанні князя, якія застаюцца за ім незалежна ад знаходжання на княжацкім прастоле і з’яўляюцца спадчыннымі. Баярскае землеўладанне складалася з зямельных уладанняў прадстаўнікоў службылай знаці і уладанняў родавай знаці. Крыніцамі фармавання буйнога землеўладання былі:

- захоп свабодных зямель;
- захоп абшчынных зямель шляхам прамога насілля.

Асноўнай формай феадальнага землеўладання выступае вотчына, якая знаходзіцца ў поўнай уласнасці феадала. Вотчына – комплекс феадальнай зямельнай уласнасці (зямля, пабудовы, жывы і мёртвы інвентар) і звязаных з ёю правоў на феадальна залежных сялян. У адрозненне ад Заходняй Еўропы, феадальнае землеўладанне на беларускіх землях адразу набывае форму безумоўнага, спадчыннага землеўладання.

Адначасова з ростам феадальнага землеўладання з асяроддзя вольных сялян абшчыннікаў выдзяляюцца катэгорыі залежных сялян: радовічаў (ад слова “рад” – дагавор), закупаў (атрымлівалі пазыку – “купу, удачаў (часова працавалі на феадала, але не мелі на яго зямлі асабістай наспадаркі і атрымлівалі за работу міласць – харчаванне і прыдатак) і халопаў (знаходзіліся ў поўнай залежнасці ад феадала).

Земляробства заставалася асноўнай галіной гаспадаркі (ворнае). Выкарыстоўвалася вялікае драўлянае рала з жалезным наральнікам (папярэднік плуга), а таксама сярпы з насечкаю, драўляныя бароны, граблі. Цапы, лапаты, матыкі. Пры феадалізме тэхнічны прагрэс здзяйсняўся вельмі павольна. Земляробства вялося ў адпаведнасці са склаўшыміся на працягу стагоддзяў традыцыямі, і земляробчая тэхніка таксама не мянялася стагоддзямі. Як сельскае, так і гарадское насельніцтва займалася промысламі. Самым распаўсюджаным відам промыслу з'яўлялася рыбалоўства. Захоўваўвалі пэўную ролю бортніцтва, збор грыбоў, ягад і іншых дзікарослых пладоў. Самымі распаўсюджанымі хатнімі промысламі былі прадзенне і ткацтва.

У перыяд станаўлення феадальных адносін адбываўся працэс выдзялення рамяства, як важнейшай галіны эканамічнага жыцця. У IX– XII стст. самымі распаўсюджанымі відамі рамеснай дзейнасці ў сельскай мясцовасці з'яўляліся ганчарства, кавальская справа, металургія, ювелірная справа.

З працэсам развіцця рамяства і аддзяленнем яго ад сельскай гаспадаркі звязаны і працэс узнікнення і росту гарадоў. У гарадскім рамястве вядучую ролю адыгрывалі кавальская справа, ювелірная справа, апрацоўка бурштыну, ганчарства, вытворчасць плінфы (старажытнай цэглы), апрацоўка драўніны, косці, каменю, гарбарная і шавецкая вытворчасць.

Вотчына, якая ўзнікае на этапе ранняга феадалізму, з'яўлялася адасобленай эканамічнай адзінкай, амаль не звязанай з суседнімі гаспадаркамі, з горадам, чым і тлумачыцца агульны натуральны характар гаспадаркі ў эпоху феадалізму.

Міжнародны гандаль у IX – XIII стст. быў развіты слаба. Найбольш актыўны гандлёвы абмен вёўся з паўднёварускімі гарадамі (Кіевам і іншымі), з Візантыяй, гарадамі Прычарнамор'я. Асноўнымі экспартнымі таварамі для беларускіх зямель былі футра, мёд, воск, смала, лён і вырабы з яго, разная косць. З паўднёварускіх гарадоў везлі вырабы са шкла (шкляныя бранзалеты), з Прычарнамор'я – амфары з віном і алеем, з Каўказа прывозілі самшыт, з якога выразалі грабяні. З Візантыі, Блізкага Ўсходу і Пярэдняй Азіі прывозіўся шыкоўны шкляны посуд, з Персіі – фаянсавы посуд, з Арабскага Ўсходу – дарагія тканіны. З Ноўгарада і Прыбалтыкі на беларускія землі траплялі вырабы заходнееўрапейскіх майстроў (посуд з металу, зброя). Асноўнымі шляхамі зносін у старажытнасці былі водныя. Для Полацкай зямлі найбольшае значэнне меў шлях “з варагаў у грэкі”, які звязваў Заходнюю Еўропу, краіны Прыбалтыкі з Прычарнамор'ем.

У грашовым абарачэнні Беларусі ў IX – XI стст. былі арабскія срэбныя манеты (дырхемы), срэбныя манеты з Германіі, Англіі, Чэхіі, Францыі (дэнары). Ужываліся і грошы агульнаславянскага паходжання, якія чаканіліся ў Кіеве (срэбранікі і златнікі). У XII– XIII стст. на Беларусі быў безманетны перыяд, таму ў абарачэнні хадзілі плацёжныя зліткі са срэбра (грыўні, рублі).

Тэма 2. Эканамічнае развіццё беларускіх зямель у перыяд феадалізму (лекцыя другая).

1. Умацаванне феадальнай гаспадаркі беларускіх зямель у XVI – першай палове XVII ст.
2. Аграрная рэформа 1557 г. Складванне фальваркава-паншчыннай сістэмы. Юрыдычнае афармленне прыгоннага права на Беларусі.
3. Асноўныя віды рамёстваў і промыслаў. Цэхавае арганізацыя рамеснікаў і яе асаблівасці на Беларусі.
4. Развіццё гандлёвых шляхоў і роля гандлю ў гаспадарцы беларускіх зямель. Змяненні ў грашовым абарачэнні і крэдытных адносінах.
5. Эканамічнае становішча Беларусі ў часы позняга феадалізму (другая палова XVII – XVIII ст.).

У XIII – XV стст. на беларускіх землях працягваўся працэс фармавання і развіцця феадальных адносін. У гэты час беларускія землі знаходзіліся ў складзе ВКЛ. Вярхоўным уласнікам усёй зямлі ў азначаны час з’яўляўся вялікі князь (гаспадар). Да сярэдзіны XV ст. у яго асабістую уласнасць уваходзілі не толькі спадчыныя, але і дзяржаўныя землі, якія складалі так званы дамен, што ў сярэдзіне XVI ст. займаў амаль палову тэрыторыі дзяржавы. Уладанні свецкіх і духоўных феадалаў пастаянна пашыраліся за кошт дзяржаўных зямель. У выніку княскіх падараванняў узнікае новая форма феадальнага землеўладання – умоўнае землеўладанне (найчасцей, на умове нясення ваеннай службы). Да сярэдзіны XV ст. усе свецкія феадалы, якімі з’яўляліся воіны-рыцеры, называліся баярамі. З XV ст. дробныя землеўладальнікі, якія неслі службу ў вялікага князя, ці буйных феадалаў, сталі называцца баяры-шляхта, альбо шляхта. Буйнейшыя спадчыныя ўладальнікі маёнткаў называліся магнаты, альбо паны. Права і прывілеі феадалаў паступова заканадаўча афармляліся. У канцы XVI ст. паны і шляхта былі пароўнены ў правах, а ўсё феадальнае саслоўе стала называцца шляхтай. Асноўным яе абавязкам была ваенная служба. І ў той жа час ёй забаранялася займацца рамяством і гандлем. З цягам часу некаторая частка шляхты бяднела і нават страчвала свае землі, але фармальна працягвала належаць да вышэйшага саслоўя. Буйным землеўладальнікам з’яўлялася і царква, асабліва каталіцкая.

У перыяд станаўлення феадальнай эканомікі вольныя сяляне абшчыннікі з’яўляліся землеўладальнікамі. Па меры развіцця феадальных адносін доля абшчыннага і сялянскага землеўладання пастаянна змяншалася. Сяляне пераходзілі пад ўладу прыватных землеўладальнікаў і былі вымушаны плаціць ім феадальную рэнту. Феадальная рэнта – гэта частка дадатковага прадукту залежных сялян, якая прысвойваецца землеўладальнікам. Вядома тры формы феадальнай рэнты: адпрацовачная (паншчына), прадуктовая (натуральны аброк), грашовая (на Беларусі

называлася чыншам). Па меры развіцця феадальных адносін у XV–XVI стст. асноўнай формай феадальнай рэнты становіцца паншчына.

Па ступені феадальнай залежнасці сяляне на працягу доўгага часу падзяляліся на чэлядзь нявольную, пахожых і непахожых людзей. Пахожыя сяляне маглі пераходзіць ад аднаго феадала да другога са згоды гаспадара, пры ўмове выканання ўсіх павіннасцяў. Непахожыя сяляне жылі ў адным месцы і выконвалі павіннасці па спадчыне. Пахожыя сяляне пры ўмове невыканання павіннасцяў, невыплаце пазык маглі трапіць у катэгорыю непахожых. Чэлядзь нявольная знаходзілася ў поўнай уласнасці феадала, працавала ў іх маёнтках, але не мела зямельных надзелаў і абслугоўвала дваравую гаспадарку.

Рост попыту на збожжа ў краінах Заходняй Еўропы (пры тым, што гаспадарка развівалася на экстэнсіўнай аснове), стымуляваў працэс далейшага запрыгоньвання сялянства. У выніку аграрнай рэформы 1557 г. (“Уставы на валокі”), сяляне страчвалі правы на зямельныя ўчасткі, якія традыцыйна лічыліся ў іх спадчынным валоданні. З мэтай павышэння даходу ад зямель, уся зямля ў дзяржаўных маёнтках дзялілася на валокі, лепшыя з якіх адводзіліся пад вялікакняжацкія гаспадаркі – фальваркі. Іншыя – раздаваліся сялянам у падворнае землекарыстанне. Сялянская сям’я атрымлівала валоку. Такую ж рэформу сталі праводзіць у сваіх маёнтках і прыватныя ўласнікі, у выніку чаго на беларускіх землях зацвердзілася фальварачна-паншчынная сістэма гаспадаркі. Стварэнне на ўсход ад Эльбы фальварачна-паншчыннай сістэмы гаспадаркі ўвайшло ў гісторыю як “другое выданне прыгонніцтва” (значна больш жорсткае, чым у IX – XV стст.).

Правядзенне аграрнай рэформы 1557 г. і ўпарадкаванне павіннасцяў суправаджалася замацаваннем сялян за зямлёй, пераўтварэннем розных іх катэгорый у адзін клас-саслоўе – прыгоннае сялянства. Юрыдычнае афармленне прыгоннага права завяршылася ў 1588 г. з прыняццем III статута ВКЛ.

З працэсам развіцця рамяства і аддзяленнем яго ад сельскай гаспадаркі звязаны і працэс узнікнення і росту гарадоў. Цэнтрамі рамяства і гандлю становяцца гарады і мястэчкі (невялікія паселішчы гарадскога тыпу). Цэнтры унутранага гандлю – кірмашы. Імкнучыся пазбавіцца ад феадальнай залежнасці, гарады змагаюцца за Магдэбургскае права. У другой палове XVI ст. большая частка насельніцтва беларускіх гарадоў займалася рамяством, дакументы згадваюць у гарадах больш за 100 прафесій і спецыяльнасцяў. Для абароны сваіх інтарэсаў рамеснікі па прыкладу Заходняй Еўропы аб’ядноўваюцца ў так званыя цэхі, а купцы ствараюць свае аб’яднанні – брацтвы ці гільдыі.

Гандаль. Асноўнымі экспартнымі таварамі былі збожжа, сала, воск, лес, скуры, смала, дзёгаць, лён, попел, пенька. Купцы беларускіх гарадоў выходзілі на знешні рынак, ездзілі у польскія, чэшскія землі, Венгрыю, Візантыю. З Заходняй Еўропы увозілі жалеза, медзь, волава, свінец, вырабы з металу. Карысталіся попытам фламандскія, нямецкія, англійскія сукны, галандскае палатно, прыправы з усходу, соль.

Грошы. Буйныя партыі тавараў аплачваліся прадаўгаватымі сярэбранымі зліткамі-грыўнамі масай 100, 160, 200 г. Найбольш развітай у ВКЛ была віцебская грашовая сістэма. Яе першыя граўшовыя адзінкі мелі агульнаўсходнеславянскія назвы: нагата і грыўна. У пачатку 14 ст. у гэту сістэму увайшлі пражскія грошы, з'явілася новая грашовая адзінка – рубель (маса 189 г.).

У 14-15 ст-т. усталёўваецца адзіная агульнадзяржаўная грашова-вагавая сістэма. Яе выгляд: рубель = 100 пражскім грошам = 1000 пенязям (180 г). З 1492 г у Вільні пачаў працаваць манетны двор, які чаканіў паўгрошы, а пазней дынарыі.

Крэдытная сістэма. Купец браў крэдыт у кампаньёна, ці феодала. Крэдыторамі былі і ліхвяры, якія давалі крэдыт пад высокай працэнт: 20-25%. Ліхварствам займаліся феодалы, гараджане, манастыры.

Беларускія землі ў другой палове XVII ст.– першай палове XVIII ст. перажываюць гаспадарчы заняпад, звязаны з няўстойлівымі палітычнымі абставінамі, шматлікімі войнамі і узмацненнем феадальнай эксплуатацыі сялянства. Ажыўленне ва ўсіх сферах эканомікі Беларусі пачалося толькі ў другой палове XVIII ст. Узмацняліся фальварачныя гаспадаркі. Многія маёнткі здаваліся ў арэнду, альбо залог. Аднаўлялася сялянская гаспадарка. Сяляне распахвалі пуставаўшыя землі, дзяржава ўводзіла ільготы для гэтых сялян. Ад уплаты дзяржаўных падаткаў былі вызвалены многія гарады: Магілёў, Ашмян, Орша, Брэст, Гродна і інш. У разы скарацілася колькасць рамеснікаў.

Аднаўленню садзейнічалі: хуткі рост насельніцтва, узрастанне попыту на сельскагаспадарчыя прадукты як у самой Беларусі, так і за яе межамі. унутрыпалітычныя змяненні ў Рэчы Паспалітай. Была створана скарбавая камісія, выдадзены законы, якія дазвалялі мяшчанам набываць маёнткі, а шляхце – займацца прадпрыемствам і гандлем, рэалізаваны мерапрыемствы ўрада па развіццю гандлю і шляхоў зносін, уводзіцца генеральная мытная пошліна.

Новай з'явай у эканамічным жыцці Беларусі XVIII ст. стала ўзнікненне мануфактурнай вытворчасці. Першым прадпрыемствам мануфактурнага тыпу з'явілася шкляная мануфактура ў Налібоках (зараз Стаўбцоўскі раён Мінскай вобласці).

Гандаль. У развіцці унутранага гандлю вялікую ролю адыгрывалі кірмашы (Мінск, Шклоў, Зэльва). У буйных гарадах адчыняліся крамы.

Знешні гандаль. Сталі больш экспартаваць лён, пеньку, канаплянае і льяное семя смплу, дзёгаць, рагожы. Везлі тавары ў балтыйскія порты Гданьск, Крулявец і Рыгу.

Тэма 3. Станаўленне і развіццё капіталістычнай эканомікі на тэрыторыі Беларусі (XIX – пачатак XX ст. Лекцыя першая)

1. Капіталізм як грамадска-эканамічны лад. Развіццё і зацвярджэнне капіталістычнага ўкладу ў Еўропе і Амерыцы.
2. Зараджэнне капіталістычных адносін на беларускіх землях у другой палове XVIII – першай палове XIX ст. Спробы гаспадарчых рэформаў Я.Ф. Канкрына, П.Д. Кісялёва і іх вынікі.
3. Асаблівасці рэалізацыі рэформы 1861 года на Беларусі.

“Капіталізм – гэта грамадска-эканамічная фармацыя, заснаваная на прыватнай уласнасці на сродкі вытворчасці і эксплуатацыі наёмнай працы капіталам. Асноўныя рысы капіталізму: 1) панаванне таварна-грашовых адносін і прыватнай уласнасці на сродкі вытворчасці; 2) наяўнасць развітога грамадскага падзелу працы; 3) рост аграмаджэння вытворчасці; 4) ператварэнне рабочай сілы ў тавар; 5) эксплуатацыя наёмных рабочых капіталістамі”, (прычым капіталізм вызначаецца панаваннем эканамічнага прымусу, у адрозненне ад форм пазаканамічнага прымусу, уласцівых для феадалізма і рабаўладальніцтва).

Развіццё і зацвярджэнне капіталізму пачалося ў перыяд гісторыі, які прынята называць “новым часам”. Вялікія геаграфічныя адкрыцці паскорылі працэс першапачатковага наакуплення капіталу, які лічыцца зыходным пунктам зацвярджэння капіталізму. Адным з наступстаў Вялікіх геаграфічных адкрыццяў была так званая “рэвалюцыя цэн”, якая змяніла эканамічную сітуацыю ў еўрапейскіх дзяржавах.

З канца XV ст. да пачатку XVII ст. найбольш дынамічна развівалася Галандыя. Яе сталіца, Амстэрдам, з’яўлялася фінансавым цэнтрам свету, сусветным цэнтрам гандлю і крэдыту, тут былі заснаваны першая біржа сучаснага тыпу, банк, Ост-Індская кампанія. Менавіта ў Галандыі ўпершыню з’явілася цэнтралізаваная мануфактура. У сярэдзіне XVII ст. Галандыя пачынае саступаць эканамічнае лідэрства Англіі.

Гісторыю развіцця капіталізму падзяляюць на 3 асноўныя стадыі:

I – генэзіс капіталізму, мануфактурны перыяд развіцця (XVI ст. – апошняя трэць XVIII ст.);

II – даманапалістычная стадыя, якая характарызувалася прамысловым пераваротам і індустрыялізацыяй (апошняя трэць XVIII ст. – апошняя трэць XIX ст.);

III – пераход ад свабоднай канкурэнцыі да панавання манополій (70-я гг. XIX ст. – пач. XX ст.)

Другі перыяд развіцця капіталізму (перыяд панавання свабоднай канкурэнцыі) пачынаецца з прамысловага перавароту. Прамысловы пераварот – гэта досыць працяглы працэс, які ахапіў больш за стагоддзе (з 60-х гг. XVIII ст. – да канца 80-х гг. XIX ст.) і разгарнуўся на прасторы ад Паўночнай Амерыкі да Расіі, уключаючы большую частку Еўропы. Калі капіталізм стварае адпавядаючую сабе базу (сістэму машын і фабрыку як яе

арганізацыйнае ўвасабленне), пачынае фармавацца індустрыяльнае грамадства. Для індустрыяльнага грамадства характэрны машынны характар арганізацыі працы, што накладвае адбітак на эканамічныя, сацыяльныя і палітычныя адносіны.

Працэс станаўлення капіталізму на беларускіх землях пачаўся значна пазней, чым у Заходняй Еўропе. Беларускія землі ў XVI стагоддзі былі ў складзе Вялікага Княства Літоўскага, а ў другой палове XVI стагоддзя ўвайшлі ў склад Рэчы Паспалітай, якая з'яўлялася кантынентальнай краінай і, як і іншыя кантынентальныя краіны, знаходзілася далёка ад асноўных гандлёвых шляхоў, не мела калоній, не магла выкарыстоўваць тыя формы першапачатковага назапашвання капіталу, якія выкарыстоўвалі, напрыклад, Галандыя і Англія. Выразныя праявы станаўлення капіталістычных адносін на беларускіх землях вызначаюцца ў другой палове XVIII ст., у працэсе пераадолення эканамічнага заняпаду. У маёнтках буйных феодалаў (латыфундыях) адбываецца рэарганізацыя сельскагаспадарчай вытворчасці (укараняюцца шматпольныя севазвароты, дасягненні агранамічнай навукі, у абмежаваных памерах выкарыстоўваецца праца наёмных рабочых. Развіваюцца прамысловыя заняткі, актыўна развіваецца гандаль з Заходняй Еўропай, у якім вялікую ролю адыгрываюць Нёманскі і Заходнедзвінскі водныя шляхі, ствараюцца мануфактуры, найперш у каралеўскіх эканоміях.

Уваходжанне беларускіх зямель у склад Расійскай імперыі і іх уключэнне ў агульнарасійскі рынак, з аднаго боку, стымулявала далейшы рост таварнасці сельскай гаспадаркі, а з другога боку, вяло да кансервацыі феадальна-прыгонніцкіх адносін.

З мэтай пераадолення крызісных з'яў феадальна-прыгонніцкай сістэмы царскія ўлады рэалізуюць спробы гаспадарчых рэформ. У снежні 1839 года пачалася перабудова адміністрацыйна-гаспадарчага кіравання дзяржаўнай вёскай заходніх губерняў. Яна з'яўлялася састаўной часткай агульнарасійскай рэформы П.Д. Кісялёва. Рэформа палепшыла становішча дзяржаўных сялян. У выніку правядзення люстрацыі павіннасці казённых сялян Віцебскай і Магілёўскай губерняў зменшыліся на 62–65 %, Гродзенскай і Мінскай – на 30–35%, зямельныя надзелы ў апошніх губернях павялічыліся на 32–36, у Магілёўскай – на 15 %. Рэформа надала імпульс сялянскай ініцыятыве, спрыяла пашырэнню таварна-грашовых адносін і стварэнню рынку наёмнай рабочай сілы.

Уключэнне Расіі у сусветны рынак прывяло да росту цэн. Для пакрыцця бюджэтнага дэфіцыту – эмісія грошай, павялічэнне падушнай податкі, рост падаткаў. У 1839-1843 гг Міністр фінансаў граф Канкрын правёў грашовую рэформу, якая усталявала манаметалізм з сярэбраным рублём, як асноўнай грашовай адзінкай. Аб'яцэненыя асігнацыі былі заменены крэдытнымі білетамі, разменнымі на сярэбраную манету. Фінансавае становішча стабілізавалася.

Ва ўмовах крызісу феадальна-прыгонніцкай сістэмы для пераадолення адставання Расіі ад краін Захаду (што яскрава прывілася ў паражэнні Расіі ў Крымскай вайне 1853–1856 гг.) царскі ўрад пайшоў на рэалізацыю шэрагу

буржуазных рэформаў, першай з якіх стала сялянская. Сялянская рэформа 1861 г., асноўныя пачаткі якой былі выкладзены ў Маніфесце Аляксандра II ад 19 лютага 1861 г., скасавала прыгоннае права і кардынальна змяніла становішча сялян. Правілы выкупа зямлі былі выкладзены ў “Агульным палажэнні”. Парадак надзялення сялянства зямлёй і выканання павіннасцяў за карыстанне ёю вызначаліся “Мясцовымі палажэннямі”. На Беларусі рэформа праводзілася паводле двух “Мясцовых палажэнняў”. На Магілёўскую і Віцебскую (акрамя Дрысенскага і латгальскіх паветаў) губерні распаўсюджвалася “Мясцовае палажэнне” для губерній “вялікарасійскіх, наварасійскіх і беларускіх”. У Віленскай, Гродзенскай, Ковенскай, Мінскай губернях, Дрысенскім і латгальскіх паветах Віцебскай губерні дзейнічала асобнае “Мясцовае палажэнне”. Незадаволенасць сялян ўмовамі рэформы і пачатак паўстання 1863–1864 гг. прымусілі царскі ўрад стаць на шлях лавіравання, пайсці на ўступкі сялянам. Паводле ўказа ад 01.03.1863 г. у Віленскай, Гродзенскай, Ковенскай, Мінскай, Дрысенскім і латгальскіх паветах Віцебскай губерняў часоваабавязанныя адносіны сялян да памешчыкаў спыняліся з 01.05. 1863 г., сялян пераводзілі на абавязковы выкуп з паніжэннем выкупных плацяжоў на 20%. Указам ад 02.11.1863 г. гэтыя правілы з 01.01. 1864 г. пашыраліся на Магілёўскую і астатнія 8 паветаў Віцебскай губерні.

Тэма 3. Станаўленне і развіцце капіталістычнай эканомікі на тэрыторыі Беларусі (XIX – пачатак XX ст. Лекцыя другая)

1. Развіццё капіталістычных адносін у сельскай гаспадарцы і прамысловасці у парэформенны час.

2. Асноўныя тэндэнцыі развіцця сусветнай капіталістычнай гаспадаркі на мяжы XIX- XXстст.

3.Эканамічнае развіццё Беларусі ў перыяд манапалістынага капіталізму.

Рэформа 1861 г. вызначыла так званы “прускі” шлях развіцця капіталізму (з марудным пераростаннем прыгонніцкай сістэмы ў капіталістычную на аснове памешчыцкай гаспадаркі). Развіццё капіталістычных адносін у сельскай гаспадарцы выявілася ў: 1) станаўленні новых форм арганізацыі сельскагаспадарчай вытворчасці; 2) класавым расслаенні сялянства; 3) павышэнні ўзроўня тэхнічнай аснашчанасці сельскай гаспадаркі; 4) росце гандлёвага земляробства і жывёлагадоўлі ў памешчыкаў і сялян. У парэформавы час у памешчыцкіх гаспадарках пашыралася выкарыстанне вольнанаёмнай працы. У 1897 г. на Беларусі было 130 тысяч пастаянных сельскагаспадарчых рабочых. Аднак некаторая частка памешчыкаў аддавала перавагу адрэацыям. Многія памешчыкі па прычыне недахопу сродкаў для вядзення гаспадаркі, адпаведных навыкаў для гэтага, немагчымасці прадаць зямлю шырока практыкавалі здачу зямлі ў арэнду. З развіццём капіталістычных адносін пашыралася выкарыстанне ў сельскай гаспадарцы машын і штучных угнаенняў. У канцы XIX ст. сельская гаспадарка пераарыентавалася на вырошчванне бульбы кармавых і тэхнічных культур, мяса-малочную жывёлагадоўлю, што сведчыць аб паглыбленні спецыялізацыі сельскай гаспадаркі.

У прамысловасці ў парэформенны час прысутнічалі тры асноўныя формы арганізацыі прамысловасці – дробнатаварная, мануфактурная і фабрычная вытворчасць. Прамысловы пераварот на Беларусі пачынаецца толькі з 20-х гадоў XIX стагоддзя. Да 1890 г. фабрыкі і заводы Беларусі давалі амаль палову (47,8%) усёй прамысловай прадукцыі. Прамысловасць Беларусі абаяралася на мясцовую сыравінную базу, у першую чаргу лясныя багаці і прадукцыю сельскай гаспадаркі. Гэта і вызначыла развіццё яе вядучых галін – харчасмакавай і тэкстыльнай. Значнае развіццё ў парэформавы час атрымалі таксама гарбарная, шкляная, сілікантна-будаўнічая галіны вытворчасці.

Асноўнай рысай развіцця капіталістычных краін у канцы XIX ст. быў паступовы пераход ад капіталізма, заснаванага на свабоднай канкурэнцыі асобных самастойных прадпрыемстваў, да манапалістычнага капіталізму. Гэты пераход стаў вынікам усяго папярэдняга развіцця эканомікі капіталізму і ўздыму яго прадукцыйных сіл. У апошнія тры дзясяцігоддзі XIX ст. прадукцыйныя сілы развіваліся вельмі імкліва. Гэтаму садзейнічала другая

тэхналагічная рэвалюцыя, якая ахапіла прыкладна 50 гадоў (з апошняй трэці XIX ст. і да Першай сусветнай вайны 1914–1918 гг).

Стрыжнем тэхнічнай рэвалюцыі канца XIX ст. – пачатку XX ст. стала энергетыка. Ад часу, калі ў пачатку 80-х гг. ХУІІІ ст. Дж. Уатт вынайшаў універсальную паравую машыну, пачалася “эпоха пара, жалеза і вугалю”. Фабрычныя машыны паўсюдна прыводзіліся ў дзеянне паравымі рухавікамі. Рэвалюцыйнае значэнне для змянення энергетычнай базы вытворчасці мела з’яўленне рухавікоў унутранага згарання. Новай тэндэнцыяй у тэхніцы стала з’яўленне электрагенератараў і электрарухавікоў. У выніку пар быў заменены элетрычнасцю, пачалася ўсеагульная электрыфікацыя вытворчасці. Атрымалі развіццё новыя галіны вытворчасці – электратэхніка, электрахімія.

Другая тэхналагічная рэвалюцыя вызначылася не толькі стварэннем новых галін, але закранула і старыя галіны вытворчасці, перш за ўсё металургію. Значэнне вядучых галін прамысловай рэвалюцыі – тэкстыльнай, вугальнай, чорнай металургіі, паравога транспарту – не паменшылася, але склаліся і новыя галіны – лідэры: наўтаздабыча, наўтаперапрацоўка, электраэнергетыка і электратэхніка. Зрухі ў тэхніцы і тэхналогіі вытворчасці далі стымул і адначасова стварылі перадумовы для росту канцэнтрацыі вытворчасці. Рост канцэнтрацыі вытворчасці і капіталу прывёў да змянення характару капіталістычнага рынку: перарастання свабоднай канкурэнцыі ў манаполію ці алігаполію – падпарадкавання рынку якой-небудзь карпарацыі, ці яго раздзелу паміж некалькімі буйнейшымі фірмамі. У канцы XIX ст. ўзмацнілася цыклічнасць капіталістычнай эканомікі, больш глыбокімі сталі крызісы, узрасла нераўнамернасць эканамічнага развіцця краін. У канцы XIX ст. – пачатку XX ст. найбольш высокія тэмпы развіцця эканомікі мелі адносна маладыя краіны – ЗША і Германія. Вываз капіталу ў адрозненне ад вывазу тавараў навогул стаў важнай рысаю манапалістычнага капіталізму.

Расія ў разглядаемы перыяд па агульным колькасным паказчыку сусветнага сукупнага прыродна-дэмаграфічнага, фінансава-эканамічнага і ваенна-тэхнічнага патэнцыялу займала чацвёртае – пятае месца разам з Францыяй, прычым значна саступаючы ЗША, Вялікабрытаніі і Германіі. Але па ўзроўні індустрыялізацыі грамадства і эканамічным патэнцыяле Расія разам з Японіяй уваходзіла з трэцюю групу індустрыяльна развіваючыхся краін, адстаючы нават ад другога эшалона прамыслова развітых дзяржаў. Дзяржаўны ўплыў на развіццё эканомікі Расіі ў канцы XIX ст. істотна ўзмацніўся. Рэалізацыя дзяржавай эканамічнай праграмы, накіраванай на забеспячэнне фарсіраванай індустрыялізацыі, садзейнічала актыўнаму паступленню замежных капіталаў у краіну. Павелічэнне інвестыцый у прамысловасць выклікала ў 90-я гг. сапраўдны прамысловы бум. Пачынаючы з 80-х гг. сталі ўзнікаць манапалістычныя аб’яднанні, прычым вельмі часта з удзелам дзяржавы. Значна ўзрос аб’ём знешняга гандлю Расіі, але пры гэтым вываз тавараў працягваў адыгрываць рашаючую ролю ў параўнанні з вывазам капіталу.

Беларускія землі ў гэты час адыгрывалі раней вызначаную ім ролю аграрнага прыдатку. Асноўнай галіной эканомікі заставалася сельская

гаспадарка, у якой было занята больш за 75 % насельніцтва, а 90 % – атрымлівалі прыбыткі з зямлі. Развіццё аграрнага сектару стрымлівалася захаваннем феадальных перажыткаў пры адносна развітым аграрным капіталізме. З мэтай ліквідацыі гэтых перажыткаў і стварэння трывалай апоры ўлады ў выглядзе сельскай буржуазіі і заможнага сялянства дзяржава пайшла на рэалізацыю пачынаючы з 1906 г. аграрнай рэформы, якая па прозвішчу старшыні Савета Міністраў П.А. Сталыпіна атрымала назву “сталыпінская аграрная рэформа”. У працэсе рэалізацыі рэформы здзяйснялася разбурэнне сельскай пазямельнай абшчыны, насаджэнне дробнакапіталістычнай сялянскай зямельнай уласнасці, хутарскай формы землекарыстання, перасяленне беззямельных і малазямельных сялян ва ўсходнія рэгіёны імперыі. Спадзяванні ўрада на масавае ўтварэнне хутарскіх і водрубных гаспадарак не апраўдаліся. У перыяд 1907 – 1916 гг. у 5 заходніх губернях толькі 10% сялянскіх двароў перасялілася на хутары.

Прамысловасць захоўвала ранейшую галіновую структуру. У 1908 г. харчовая і дрэваапрацоўчая галіны вытворчасці давалі 70,5 % аб’ёму прадукцыі ўсёй фабрычна-завадскай прамысловасці. Нізкай заставалася ступень канцэнтрацыі вытворчасці. У 1913 г. вытворчасць дробнай і саматужнай прамысловасці Беларусі складала 53,5 % усёй валавой прадукцыі. Неабходнасць развіцця прамысловасці, асабліва новых вытворчасцяў (паглыбленая перапрацоўка драўніны: фанерная і папяровая вытворчасці і інш.) стымулявала пераход да акцыянернай формы арганізацыі прамысловасці (з удзелам расійскага і замежнага капіталу). Напярэдадні Першай сусветнай вайны ў Беларусі існавала 34 акцыянерных таварыствы. Як і ў Германіі, дзе ступень канцэнтрацыі прамысловасці была невысокай, асноўнымі формамі манапалістычных аб’яднанняў сталі сіндыкаты. У прамысловаць актыўна пранікаў замежны капітал (германскі – у лесаапрацоўку, бельгійскі і французскі – у тэкстыльную вытворчасць).

Тэма 4. Эканоміка Беларусі пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі і ў гады першых пяцігодак (1917–1941 гг.)

1. Станаўленне разнастайных сістэм рэгулюемай эканомікі.
2. Асаблівасці ажыццяўлення НЭПа ў Беларусі.
3. Стварэнне матэрыяльна-тэхнічнай базы індустрыяльнага грамадства.

У міжваенны перыяд эканоміка краін Заходняй Еўропы развівалася паспяхова – эканамічны ўздым назіраўся ўжо да 1924 г. Сусветны эканамічны крызіс 1929–1933 гг. паставіў канчатковую кропку ў развіцці свабодна-прадпрымальніцкага капіталізму і зрабіў дзяржаўнае рэгуляванне пастаянным ключавым элементам эканамічнай і сацыяльнай сфер жыцця заходняга грамадства. У 30-я гг. склаліся тры розныя мадэлі дзяржаўнага рэгулявання эканамічных працэсаў, якія адпавядалі палітычнай накіраванасці дзяржаў: 1) таталітарная гаспадарча-эканамічная сістэма Германіі, пры якой нацыянал-сацыялісты захавалі прыватную ўласнасць на сродкі вытворчасці і рынковыя механізмы функцыянавання эканомікі, але пад жорсткім наглядом дзяржавы; 2) ліберальна-рэфармісцкая мадэль (прыклад – “новы курс” Ф. Рузвельта), у адпаведнасці з якой у дэмакратычных краінах былі сфармуляваны ідэі пашырэння рэгулюючай ролі дзяржавы ў эканоміцы ў мэтах рэалізацыі правоў і свабод чалавека; 3) камандна-адміністрацыйнай сістэма, у працэсе стварэння якой большавікі пайшлі на шляху поўнай нацыяналізацыі сродкаў вытворчасці ў гады правядзення палітыкі “ваеннага камунізму” ў 1918–1920 гг., часткова адступілі ад гэтых прынцыпаў ў гады НЭПа (1921–1927 гг.) і канчаткова перайшлі да ўтварэння планавай дзяржаўнай эканомікі ў час правядзення індустрыялізацыі і прымусовай калектывізацыі ў 30-я гг.

Прыкметы камандна-адміністрацыйнай сістэмы:

- Адміністрацыйныя метады кіравання.
- Звышжорсткая цэнтралізацыя сістэмы вытворчасці і размеркавання матэрыяльных рэсурсаў.
- Характэрны для даіндустрыяльнай цывілізацыі пазаканамічны прымус, які ажыццяўляўся на грунце феадальных і рабаўладальніцкіх метадаў, надзвычайныя метады.
- Манапольная ўласнасць камуністычнай наменклатуры на сродкі вытворчасці, на канчатковы вырабляемы прадукт, адчужэнне непасрэдных вытворцаў ад уласнасці.
- Слабая ўспрымальнасць да НТР.
- Ураўняльны прынцып аплаты платы.
- Планавая эканоміка.

Палітыка “ваеннага камунізму” ўяўляла сабою тып гаспадарчай сістэмы, у якой не было эканамічнага механізма. Кіраванне абавіралася на адміністрацыйныя метады і жорсткую цэнтралізаваную адміністрацыйную

структуру. Стаўка на ліквідацыю таварна-грашовых рыначных адносін прывяла да фактычнай адмены грошай і пераходу на талонную сістэму натураплаты, калі замест зарплаты выдаваўся паёк. Галоўнымі задачамі ў гады грамадзянскай вайны і замежнай інтэрвенцыі былі правядзенне харчовай развёрсткі і манаполіі хлебнага гандлю, нацыяналізацыя ўсёй прамысловасці, жорсткае размеркаванне харчовых і прамысловых тавараў, усеагульная працоўная павіннасць. Быў ліквідаваны прыватны гандаль. Рабілася спроба наладзіць прамы прадуктаабмен паміж горадам і вёскай, што вяло да натуралізацыі эканамічных сувязей.

НЭП – новая эканамічная палітыка савецкай дзяржавы ў пачатку 1920-х гг., пасля грамадзянскай вайны і замежнай інтэрвенцыі. Абапіралася на прынцыпы выкарыстання таварна-грашовых (рыначных) адносін і матэрыяльнай зацікаўленасці працаўнікоў у выніках сваёй дзейнасці. З канца 1920-х гг. гэтая палітыка была згорнута ў сувязі з увядзеннем “сталінскай мадэлі” развіцця грамадства. Пачаткам НЭПа стаў X з’езд РКП(б) ў сакавіку 1921 г. Асноўнымі напрамкамі рэалізацыі НЭП сталі наступныя: 1) замена харчразвёрсткі харчпадаткам і дапушчэнне свабоды гандлю лішкамі сельскагаспадарчай прадукцыі; 2) развіццё кааперацыі. (крэдытная, забеспячэнская, збытавая, вытворчая. якая развівалася слаба); 3) частковая дэнацыяналізацыя прамысловасці; 4) свабодны наём рабочай сілы; 5) перабудова кіравання народнай гаспадаркай шляхам паслаблення празмернай цэнтралізацыі. Глаўкі былі ліквідаваны, замест іх створаны трэсты – аб’яднанні аднародных, або ўзамазвязаных паміж сабою прадпрыемстваў. Сталі стварацца сіндыкаты – аб’яднанні трэстаў на пачатках кааперацыі; 6) станаўленне гаспадарчаразіковых адносін у дзяржаўным сектары. Дзяржаўныя прадпрыемствы атрымлівалі поўны гаспадарчы разлік і фінансавую незалежнасць; 7) развіццё трох відаў гандлю: прыватнага, кааператыўнага і дзяржаўнага У выніку была створана шматукладная эканоміка рыначна-адміністрацыйнага характару.

На Беларусі пераход да НЭПу не даў хуткіх вынікаў, асабліва у галіне сельскай гаспадаркі. Гэтаму перашкаджала сялянскае малазямелле, незавершанасць рэалізацыі Дэкрэта аб зямлі і іншыя фактары. У 1923 годзе кіраўніцтва рэспублікі прымае Зямельны кодэкс, які уводзіць свабоду выбару форм землекарыстання. Насельніцтва рэспублікі стала аддаваць перавагу двум формам землеўладкавання: хутарскай і водрубнай. Да сярэдзіны 20-х гадоў 20,3% гаспадарак какрысталіся хутарскай і 4%- водрубнай формай землеўладкавання). Вынікі НЭПа: 1) адноўлена сельская гаспадарка, 60% сялянскіх гаспадарак было ахоплены кааперацыяй, эканоміка захавала аграрны характар, 2) атрымала стымул для развіцця прамысловасці; 3) узрасла колькасць прамысловых прадпрыемстваў; 4) спажывецкі рынак напоўнены, павялічваўся абаротны гандаль. Аднак Беларусь была слаба развітай у індустрыяльным плане. У 1923/1924 гг. удзельная беларуская прамысловасць у прамысловасці СССР складала 0,7 %, а ў 1925/1926 гг. – 0,67 %. Патрэбна была мадэрнізацыя эканамічнага комплексу.

Беларусь да пачатку 1926 г. заставалася слабаразвітай ў прамысловых адносінах рэспублікай – для прамысловай прадукцыі складала толькі 23,5 %.

Сацыялістычная індустрыялізацыя – палітыка Камуністычнай партыі і савецкага ўрада, якая мела мэту стварыць матэрыяльна-тэхнічную базу сацыялізму, заснаваць дзяржаву з магутным эканоміка-вытворчым, навукова-тэхнічным і абарончым патэнцыялам, забеспечэнне росту прадукцыі працы, няўхільнае павышэнне дабрабыту працоўных.

Індустрыялізацыя ў БССР праходзіла як састаўная частка адзінага працэсу індустрыялізацыі ўсяго Савецкага Саюзу. Меліся і свае асаблівасці: 1) прымежнае знаходжанне зрабіла немэтазгодным развіццё ў Беларусі прадпрыемстваў цяжкай прамысловасці і ваенага комплексу. Тут развіваліся лёгкая, пераважна пераапрацоўчая прамысловасць; 2) адсутнасць нафты, газа, каменнага вуглю, руд металу і сыравіны для будаўніцтва абумовіла арыентацыю прамысловасці на мясцовую сыравіну; 3) адчуваўся недахоп кваліфікаваных кадраў. За гады першай пяцігодкі (1928-1932 гг.) былі пабудаваны 78 буйных і 460 дробных і сярэдніх прадпрыемстваў. Другая пяцігодка (1933-1937 гг.) дала павелічэнне валавай прадукцыі амаль ў 2 разы.

Такім чынам, у 20-30 гг. XX ст. БССР пераўтварылася ў індустрыяльна-аграрную дзяржаву.

У ходзе пабудовы сацыялізму, адным з самых драматычных напрамкаў пераўтварэнняў стала калектывізацыя сельскай гаспадаркі. 5 студзеня 1930 г. ЦК УКП(б) прыняў пастанову “Аб тэмпах калектывізацыі і мерах дапамогі дзяржавы калгаснаму будаўніцтву”. Нягледзячы на тое, што Беларусь не адносілася да вытворцаў збожжа, студзеньскі 1930 г. Пленум КЦ КП(б)Б прыняў рашэнне да канца 1931 г. завершыць калектывізацыю ўсіх бедняцка-серадняцкіх гаспадарак. У гады другой пяцігодкі калектывізацыя ў Беларусі фактычна завяршылася – было аб’яднана 87,5 % сялянскіх двароў і абагульнена 96 % пасяўных плошчаў. Вынікам суцэльнай калектывізацыі ў БССР стала ліквідацыя шматукладнасці ў эканоміцы. Самастойнасць калгасаў з самага пачатку была абмежавана, што тармазіла іх ініцыятыву, гаспадарчы рост. Складвалася сістэма планавання і камандавання калгасамі з боку апарату, што таксама выдаляла вытворцаў ад сродкаў вытворчасці і ад вынікаў працы. Калгаснікі не мелі пашпартоў, што выключала магчымасць свабоднага перамяшчэння, надавала працы прымусовы характар.

Сацыяльна-эканамічныя вынікі гаспадарчага будаўніцтва ў канцы 1920-1930-гг. был супярэчлівыя. З аднаго боку, у ССР быў створаны гаспадарчы комплекс, які выводзіў краіну на рубяжы сусветнага тэхнічнага прагрэсу. Індустрыяльнае будаўніцтва прывяло да павышэння культурна-тэхнічнага ўзроўню грамадства.

З другога боку, сацыялістычнае будаўніцтва суправаджалася велізарнымі матэрыяльнымі і людскімі стратамі, былі ліквідаваны розныя формы ўласнасці, дзяржава стала адзіным манапалістам ў сферы вытворчасці і размеркаванні, сфармаваўся затратны механізм гаспадарання, усталявалася камандна-адміністрацыйная сістэма гаспадарання ўсімі сферамі грамадскага жыцця.

Тэма 5. Эканоміка Беларусі ў другой палове 40-х – 80-я гг. XX ст.

1. Складанасці і спецыфіка пасляваеннага аднаўлення эканомікі ў БССР.
2. Асноўныя тэндэнцыі індустрыяльнага развіцця БССР ва ўмовах навукова-тэхнічнай рэвалюцыі. Гаспадарчая рэформа 1965 г.: мэты і сутнасць.
3. Асаблівасці развіцця эканомікі Беларусі ў 1970-я – першай палове 1980-х гг. Зніжэнне тэмпаў эканамічнага росту ў першай палове 1980-х гг., яго фактары.

На працэс аднаўлення эканомікі Беларусі аказвалі уплыў наступныя акалічнасці: 1) выключна вялікія разбурэнні; 2) аднаўленне пачалося пазней, чым у іншых рэгіёнах СССР і доўжылася да пачатку 50-х гадоў; 3) аднаўленне здзяйснялася пры актыўнай дапамозе іншых саюзных рэспублік

У пасляваенныя пяцігодкі цалкам змянілася спецыялізацыя прамысловай вытворчасці рэспублікі. Былі створаны новыя галіны вытворчасці: упершыню быў засвоены выпуск аўтамабіляў, аўтапрыцэпаў, трактароў, локамабіляў, веласіпедаў. Гэтыя галіны вытворчасці развіваліся паскоранымі тэмпамі (да 1950 года металаапрацоўка і машынабудаванне перавысіла даваенны узровень у 2.4 разы). Традыцыйныя для Беларусі галіны вытворчасці (лёгкая, харчовая і інш) адставалі у сваім развіцці па прычыне адсутнасці датацый з саюзнага бюджэту.

Тэмпы аднаўлення прамысловасці Беларусі былі высокімі (да 1950 года прамысловасць рэспублікі не толькі дасягнула даваеннага узроўню, але і пераўзышла гэты узровень на 20%). Тэмпы аднаўлення прамысловасці заходніх абласцей былі больш высокімі, чым усходніх. Да 1950-га года аб'ём вытворчасці заходніх абласцей перавысіў узровень 1940-га года у 2 разы. Прамысловасць рэспублікі аднаўлялася на эксэнсіўнай аснове: за кошт дадатковых капіталаукладанняў і за кошт павялічэння колькасці працуючых. Да канца 4-й пяцігодкі (1946-1950) колькасць занятых у прамысловасці складала каля мільёна чалавек. Галоўным фактарам паспяховага выканання планавых заданняў з'яўлялася не матэрыяльнае стымуляванне, а сацыяльна-псіхалагічныя і ідэялагічныя фактары стымулявання працоўнай актыўнасці. Вялікую ролю у выкананні планавых заданняў адыгрывала сацыялістычнае спаборніцтва (рух скараснікоў, рух за эканомію і беражлівасць).

Сельская гаспадарка развівалася больш павольнымі тэмпамі, чым прамысловасць, што тлумачыцца наступнымі акалічнасцямі: 1) вялікімі стратамі, панесенымі за гады вайны; 2) працягвалася насільная калектывізацыя у заходніх абласцях пры гэтым вялася барацьба з бандфарміраваннямі, якія выступалі супраць калгаснага руху; 3) было праведзена узбуйненне калгасаў, што узмацніла разбуральнае уздзеянне камандна-адміністрацыйнай сістэмы на калгасна-саўгасную сістэму; 4) капіталаукладанні у сельскую гаспадарку былі намнога меншымі, чым у

прамысловасць, парушаўся прынцып матэрыяльнай заахвочаннасці калгаснікаў у выніках іх працы.; 5) большасць тэхнікі да 1958 года была сканцэнтравана у МТС, і калгасам даводзілася плаціць за яе выкарыстанне.

Працэс аднаўлення сельскагаспадарчай вытворчасці здзяйсняўся вельмі павольна: у 1950 годзе было сабрана 98% збожжа ад узроўню ураджая 1940 года, а даваенны ўзровень жывёлагадоўлі аднавіўся толькі у сярэдзіне 1950-х гадоў.

З сярэдзіны 1950-х гадоў у свеце пачалася НТР, якая адкрыла магчымасці комплекснай аўтаматызацыі вытворчасці, выкарыстання ЭВМ, новых крыніц энэргіі, матэрыялаў. У сувязі з гэтым у БССР прыярытэтнае разіццё атрымалі галіны вытворчасці, якія вызначалі навукова-тэхнічны прагрэс (прыборабудаванне, радыётэхніка, хімія, нафтахімія, энэргетыка. Развіццё прамысловасці Беларусі характэрызавалася спробай яе пераходу да навукова-індустрыяльнага тыпу на аснове увядзення комплекснай механізацыі і аўтаматызацыі. Але цэнтралізаваная, планавая эканоміка стрымлівала тэхнічны прагрэс, не спрыяла росту творчай актыўнасці. У краіне наспела неабходнасць пераводу эканомікі на інтэнсіўны шлях развіцця, звязаны з ростам вытворчасці на аснове паляпшэння якасных паказчыкаў, перш за ўсё, за кошт укаранення у вытворчасць дасягненняў навукі і тэхнікі і павышэння прадукцыйнасці працы. На гэтыя былі накіраваны першыя хрушчоўскія рэформы: Самай радыкальнай стала рэформа 1965 года, якая прадугледжвала ўключэнне у дзеянне гаспадарча-разліковых і таварна-грашовых механізмаў на аснове пашырэння самастойнасці прадпрыемстваў. У працэсе рэалізацыі рэформы здзяйсняўся пераход ад тэрытарыяльнай да галіновай сістэмы кіравання прамысловасцю,

удасканалвалася сістэма планавання, пашыралася самастойнасць прадпрыемстваў на аснове гаспадарчага разліку, шырока выкарыстоўвалася эканамічнае стымуляванне шляхам стварэння фондаў матэрыяльнага заахвочвання за кошт часткі прыбытку прадпрыемстваў які дзяржава пакідала у распараджэнне прадпрыемства. Рэалізацыя рэформы ў БССР дала прырост прадукцыі у прамысловасці у гады восьмай пяцігодкі (1966–1970гг.) на 79% і прырост прадукцыйнасці працы за гэты ж перыяд на 39%.

У працэсе рэалізацыі рэформы ў сельскай гаспадарцы былі павышаны нарыхтовачныя цэны на збожжавыя культуры, адменены неабгрунтаваныя абмежаванні на утрыманне жывёлы у асабістай гаспадарцы, павялічваліся дзяржаўныя капіталаўкладанні у сельскую гаспадарку, з мэтай павышэння эфектыўнасці сельскай гаспадаркі стаўка была зроблена на механізацыю, хімізацыю і меліарацыю. Але пераводу сельскай гаспадаркі на інтэнсіўны шлях развіцця не атрымалася., таму што выхад шукалі у пераразмеркаванні дзяржаўных сродкаў на карысць сельскай гаспадаркі, а не ў змене вытворчых адносін.

Рэформа 1965 года на пачатку 70-х гадоў перастала даваць плён, таму што мела абмежаваны, палавінчаты характар. У дадатак спыніліся дэмакратычныя пераўтварэнні ў палітычнай сферы. Фармальна кіраўніцтва працягвала рэалізацыю курса на інтэнсіфікацыю, павышэнне эфектыўнасці

вытворчасц. Але эканоміка працягвала развівацца пераважна на экстрэмінай аснове. Раслі колькасныя паказчыкі развіцця прамысловасці. З 1970 па 1985 год прадукцыя прамысловасці павялічылася у 3 разы. Добра развіваліся транспарт, сувязь. Актыўна будаваліся новыя прадпрыемствы. За 15 гадоў кошт асноўных фондаў народнай гаспадаркі павялічыўся у 3,4 разы. .

У пачатку 80-х гадоў у свеце пачаўся новы этап НТР. У СССР навукова-тэхнічны прагрэс закрануў толькі абаронную прамысловасць. Зусім не развіваліся праярытэтныя галіны машынабудавання, радыёэлектроніка, вытворчасць электронна-вылічальнай тэхнікі, робататэхнікі і інш. Слаба здзяйснялася рэканструкцыя дзеючых прадпрыемстваў. Пры гэтым зніжаліся тэмпы эканамічнага росту, аб чым сведчыла зніжэнне тэмпаў росту нацыянальнага прыбытку і тэмпаў росту прадукцыйнасці працы. Напрыклад, у гады 8-й пяцігодкі сярэднягадавы прырост прадукцыйнасці працы складаў 8,6%, а у гады 11-й пяцігодкі (1981-1985гг) – усяго 5,3%. Асноўнымі прычынамі так званага застою ў эканоміцы былі: 1) захаванне адміністрацыйна-каманднай сістэмы з яе ўсеагульным дзяржаўным манапалізмам; 2) нарошчванне вытворчасці ў базавых галінах першага падраздзялення (група “ А”) і няўхільны апераджальны рост вытворчасці сродкаў вытворчасці пры пастаянным недахопе інвестыцый у вытворчасць прадметаў спажывання (група “ Б”); 3) нарошчванне экспарту нафты, газу, праяданне “нафтадолараў”, што стварала незацікаўленасць нашых кіраўнікоў у абнаўленні вытворчых фондаў .

Не мянялася становішча ў сельскай гаспадарцы. Дзякуючы павелічэнню капіталаўкладанняў павялічылася энэргаўзброенасць калгасаў. Курс на інтэнсіфікацыю сельскай гаспадаркі спрабавалі рэалізаваць шляхам паглыблення спецыялізацыі і канцэнтрацыі вытворчасці. Былі створаны спецыялізаваныя гаспадаркі па вытворчасці малака, дарошчванню і адкорму жывёлы, комплексы па вытворчасці свініны і ялавічыны. Павялічвалася колькасць кваліфікаваных кадраў у сельскай гаспадарцы. У выніку валавая прадукцыя сельскай гаспадаркі ў 1980 годзе перавысіла ўзровень 1960 года ў 1,5 разы, а ўзровень 1940 года – у 1,9 разы. Але гэтыя вынікі не адказвалі ні запатрабаванням, ні выдаткам. Пагаршэнне забеспячэння насельніцтва прадуктамі харчавання вымусіла кіраўніцтва прыняць Харчовую праграму, рэалізацыя якой вылілася ў чарговую структурную перабудову. Інтэнсіфікацыю сельскай гаспадаркі паспрабавалі правесці шляхам чарговай рэарганізацыі кіравання, але на гэты раз у сферу рэарганізацыі была ўключана не толькі сельская гаспадарка, але і галіны прамысловасці, якія былі заняты стварэннем сельгастэхнікі і перапрацоўкай сельгаспрадукцыі. Вылучаныя сродкі асядалі, галоўным чынам, у апарце АПК, чарговая рэформа амаль што не дала станоўчых вынікаў. У 1981- 1985 гадах сярэднягадавы аб’ём прыросту сельгаспрадукцыі склаў 108%, пры тым што выдаткі на вытворчасць павялічваліся штогод на 40%. Павялічваліся да пагрозлівых памераў страты сельгаспрадукцыі ў выніку безгаспадарлівасці, аб’якавасці да вынікаў працы (штогод гублялася і не даходзіла да пакупнікоў прыкладна 30% атрыманай сельгаспрадукцыі).

Тэма 6. Асноўныя тэндэнцыі сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь на сучасным этапе.

1. Першыя спробы перабудовы эканомікі ў другой палове 1980-х гадоў. Прычыны крызісу савецкай эканамічнай сістэмы.
2. Пошук шляхоў пераходу да рыначнай эканомікі. Праграма пераходу Рэспублікі Беларусь да рыначных адносін.
3. Станаўленне і рэалізацыя беларускай мадэлі сацыяльна арыентаванай эканомікі.

На першым этапе перабудовы была распрацавана стратэгія паскарэння сацыяльна-эканамічнага развіцця. Пад паскарэннем разумелася павышэнне тэмпаў эканамічнага росту шляхам усямернай інтэнсіфікацыі вытворчасці на падставе навукова-тэхнічнага прагрэсу, стратэгічнай перабудовы эканомікі, эфектыўных форм арганізацыі, кіравання.

Паскарэння меркавалася дасягнуць шляхам: 1) змен у інвестыцыйнай палітыцы; 2) паскоранага развіцця машынабудаванн; 3) рэканструкцыі прадпрыемстваў на аснове выкарыстання новых тэхналогій (мембраннай, лазернай, плазменнай, звышвысокіх ціскаў); 4) мерапрыемстваў па карэннаму пераўтварэнню эканамічнага механізму; 5) актывізацыі чалавечага фактару з мэтай стварэння сацыяльнай матывацыі да працы.

Канцэпцыя паскарэння сацыяльна-эканамічнага развіцця не была рэалізавана па наступным прычынам: 1) машынабудаўнічы комплекс не змог эфектыўна засвоіць укладзеныя ў яго сродкі; 2) аварыя на ЧАЭС, зніжэнне сусветных цен на нафту і газ, антыалкагольная кампанія паменшылі колькасць сродкаў, якія дзяржава магла ўкласці ў эканоміку; 3) непамятаўнасць, нерашучасць, палавінчатасць праводзімых мерапрыемстваў, няўменне эканамістаў і гаспадарнікаў распрацоўваць і укараняць нетрадыцыйныя для савецкага ладу эканамічную палітыку і сістэму кіравання народнай гаспадаркай.

Другой спробай перабудовы эканомікі стала эканамічная рэформа 1987 г. М. Гарбачоў так вызначыў яе мэту: пераход ад адміністрацыйных да пераважна эканамічных метадаў кіравання, узмацненне зацікаўленасці працоўных калектываў у выніках сваёй працы, пераўтварэнне таварна-грашовых адносін у асноўны інструмент пад'ёму эканомікі. У працэсе рэалізацыі рэформы прадугледжвалася ажыццяўленне карэннай перабудовы кіравання эканомікай, дасягненне яе інтэнсіфікацыі з дапамогай такіх сродкаў як: эканамічныя рычагі кіравання (прыбытак, рэформа цэнаўтварэння, фінансава-крэдытная сістэма, агульна гандаль сродкамі вытворчасці); новыя падыходы да планавання, што азначала больш цесныя сувязі паміж цэнтралізаваным, тэрытарыяльным і галіновым планаваннем;

развіццё самастойнасці, самафінансавання, самакіравання і самаакупамасці прадпрыемстваў.

Беларускія прадпрыемствы вельмі актыўна пераходзілі на новыя ўмовы працы, таму што гаспадарчы разлік быў выгадны для іх. З 1988 г. амаль уся прамысловасць рэспублікі ўжо працавала ва ўмовах гаспадарчага разліку і самафінансавання. Рост заробкаў працоўных стаў апераджаць рост прадукцыйнасці працы. Рэформа не пазбавіла правоў міністэрства і ведамства і яны прыдумалі дзяржпрыёмку і дзяржзаказ. З 1986 г. на 1500 прадпрыемствах была ўведзена дзяржпрыёмка. Навогул, ва ўмовах рэформы рэспубліка працавала вельмі паспяхова. У 1987 г. БССР, якая займала 0,9% тэрыторыі ССРСР, у якой жыло 3,6% насельніцтва ССРСР, дала 4,2% нацыянальнага прыбытку краіны.

У чэрвені 1988г. кіраўнікі асобных саюзных рэспублік прапанавалі перерайсці на прынцыпы рэгіянальнага ці рэспубліканскага гаспадарчага разліку. З гэтага часу адзіная эканамічная прастора ССРСР пачала разбурацца. Саветкі Саюз уступіў у паласу глыбокага эканамічнага крызісу. У 1989–91гг. падзенне нацыянальнага прыбытку складала 33%. – гэта узровень вялікай дэпрэсіі у ЗША 1929–1933гг.

Асноўныя прычыны крызісу у ССРСР:

- Тэхналагічная адсталасць эканомікі, нябачная пры замкнёнай эканоміцы і таных рэсурсах, стала відавочнай ва ўмовах лібералізацыі знешнеэканамічных адносін;

- Канверсія абароннай прамысловасці;
- Валютны крызіс;
- Ускладненне становішча з працоўнымі рэсурсамі;
- Скарачэнне вытворчасці сыравіны і матэрыялаў; У пачатку 80-хгг. У 2,5 разы скарацілася здабыча нафты. Прыбыткай ад экспарту скараціліся у 5 разоў – адсюль і скарачэнне імпарту харчавання.

- Скарачэнне імпарту харчавання, У апошнія 10 гадоў існавання ССРСР штогод увозілася харчавання на 40 млн насельніцтва, за што плацілі золатам, нафтай, газам (36 млн т сахара. 2,5 млн т. мяса і сала, 1,8 млн т. масла, 1,9 млн т. расліннага масла, 16 млн т. гародніны і садавіны).

- Парушэнне гаспадарчых сувязяў паміж рэспублікамі, што прывяло да разбалансаванасці эканомікі ўсіх рэспублік.

Да 1990 г эканоміка БССР развівалася адносна высокімі тэмпамі. Рэспубліка па асноўным паказчыкам (у разліку на душу насельніцтва) пераўзыходзіла сярэднія паказчыкі ССРСР і набліжалася да краін Прыбалтыкі. Па вытворчасці нацыянальнага прыбытку БССР займала 4-е месца пасля Расіі, Латвіі, Эстоніі. Па вытворчасці прамысловай прадукцыі 4-е месца пасля Латвіі, Літвы, Эстоніі. Па вытворчасці харчовай прадукцыі 4-е месца пасля Эстоніі, Латвіі, Літвы. Напрыклад, вытворчасць мяса ў БССР складала 115 кг на душу насельніцтва, у Расіі – 68, Украіне – 84, Літве – 142.

Але ва ўмовах крызісу, пры тым тшчо гаспадарка БССР была цесна звязана з гаспадаркай іншых рэспублік, кіраўніцтву прыйшлося прымаць адаптацыйныя меры. У пачатку 1990 г. была распрацавана Концэпцыя

эканамічнага суверэнiтэту, у адпаведнасці з якой планавалася першачарговае развіццё ў рэспубліцы навукаёмістых гплін вытворчасці і вытворчасцей аграпрамысловага комплексу пры скарачэнні матэрыялаёмістых галін.. Планавалася таксама дасягнуць дыверсіфікацыі крыніц забеспячэння рэспублікі рэсурсамі, стварыць умовы для для роўнапраўнага развіцця прадпрыемств разнастайных форм уласнасці. Магчымасць рэалізацыя гэтай канцэпцыі кіраўніцтва краіны бачыла толькі на шляхах пераходу да рыначнай эканомікі. У кастрычніку 1990 г. у БССР прымаецца “Дзяржаўная праграма пераходу да рыначнай эканомікі”, якая ўключала наступныя задачы: 1) меры па стабілізацыі эканомікі; 2) раздзяржаўленне, прыватызацыя, развіццё прадпрымальніцтва і канкурэнцыі; 3) утварэнне сістэмы дзяржаўнага рэгулявання эканомікі; 4) складване рыначнай інфраструктуры; 5) утварэнне сістэмы сацыяльнай абароны насельніцтва.

У працэсе рэалізацыі гэтай праграмы усталяваліся рыначныя цэны на большасць тавараў і паслуг, фармаваліся прадпрымальніцкія, банкаўскія і камерцыйныя структуры. У 1991 г. быў прыняты Закон “Аб сялянскай (фермерскай) гаспадарцы”, у 1993 г. – Закон “Аб праве ўласнасці на зямлю”. Правядзенне рэформаў у 1992–1994 гг. дазволіла стварыць у Беларусі неабходны мінімум асноўных рыначных інстытутаў, нарматыўна-прававых дакументаў, пераўтварыць сістэму дзяржаўнага кіраўніцтва эканомікай у новую, якая абапіраецца на рыначныя рэгулятары. Але пачатак рыначных рэформ выклікаў негатыўныя з’явы: інфляцыя – абясцэньванне грошай і зніжэнне іх пакупной здольнасці, талонная сістэма і іншыя.

Кіраўніцтва рэспублікі выбрала шлях сацыяльна арыентаванай рыначнай эканомікі, якая спалучае перавагі рыначнай канкурэнцыі і эфектыўнай сістэмы абароны інтарэса насельніцтва, ідэі рыначнага самарэгулявання і дзяржаўнага кіравання. Сфарміравалася беларуская мадэль сацыяльна-эканамічнага развіцця, асноўнымі рысамі якой з’яўляюцца : 1) моцная і эфектыўная дзяржаўная ўлада 2) развіццё прыватнага сектару разам з дзяржаўным 3) прыватызацыя – не самамэта, а сродак знайсці зацікаўленага інвестара 4) інтэграцыя з краінамі СНД 5) моцная сацыяльная палітыка.

Рэалізацыя гэтай мадэлі дала магчымасць аднавіць пазіцыі Беларусі ў эканамічнай вобласці, дасягнутыя ў савецкі час. Беларусь першая на постсавецкай прасторы пераадолела крызісныя з’явы і ў 2000 г. аднавіла ўзровень вытворчасці прамысловай прадукцыі 1990 г. У 2000–2005 гг. Беларусь выйшла на шлях эканамічнага росту, тэмпы якога перавышалі аналагічныя паказчыкі іншых краін СНД. Беларусь стала лідэрам сярод іншых краін СНД па вытворчасці мяса, малака, бульбы на душу насельніцтва. У 2011 г. Беларусь выйшла на 65-е месца сярод 187 краін свету па індэксу чалавечага развіцця, а ў 2015 г – на 52 месца. Але захаваліся і пэўныя невырашаныя праблемы: не здзейснена структурная перабудова прамысловасці; захоўваецца высокая доля стратных прадпрыемстваў, нарошчванне аб’ёма вытворчасці ва ўмовах адсутнасці попыту на прадукцыю прывяло да росту нерэалізаванай прадукцыі.

